

УДК 930.253(477.41)(084.3)

В. А. КОЛОМІЄЦЬ*

**КАРТОГРАФІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ЯК ДЖЕРЕЛО
ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ МІСТ УКРАЇНИ
(на прикладі м. Біла Церква)**

Пропонується огляд основних картографічних матеріалів з історії м. Біла Церква, що зберігаються у фондах Білоцерківського краєзнавчого музею, аналізуються карти, плани, схеми як джерело для вивчення історії регіону.

Ключові слова: картографічні джерела; музей; Біла Церква.

На межі тисячоліть в українському суспільстві значно активізувалися історико-краєзнавчі дослідження, які базуються на ретельному вивченні архівних документів. Упродовж другої половини ХІХ–ХХ ст. дослідниками історії міста Біла Церква опрацьовано та залучено до наукового обігу значну кількість історичних документальних пам'яток. На жаль, картографічні документи, зокрема ті, що зберігаються у музеях, малодоступні дослідникам, оскільки значна їх частина має незадовільний стан та потребує реставрації.

Метою цього дослідження є огляд картографічних джерел з історії Білої Церкви, що зберігаються у фондах Білоцерківського краєзнавчого музею, та визначення їх джерельної цінності.

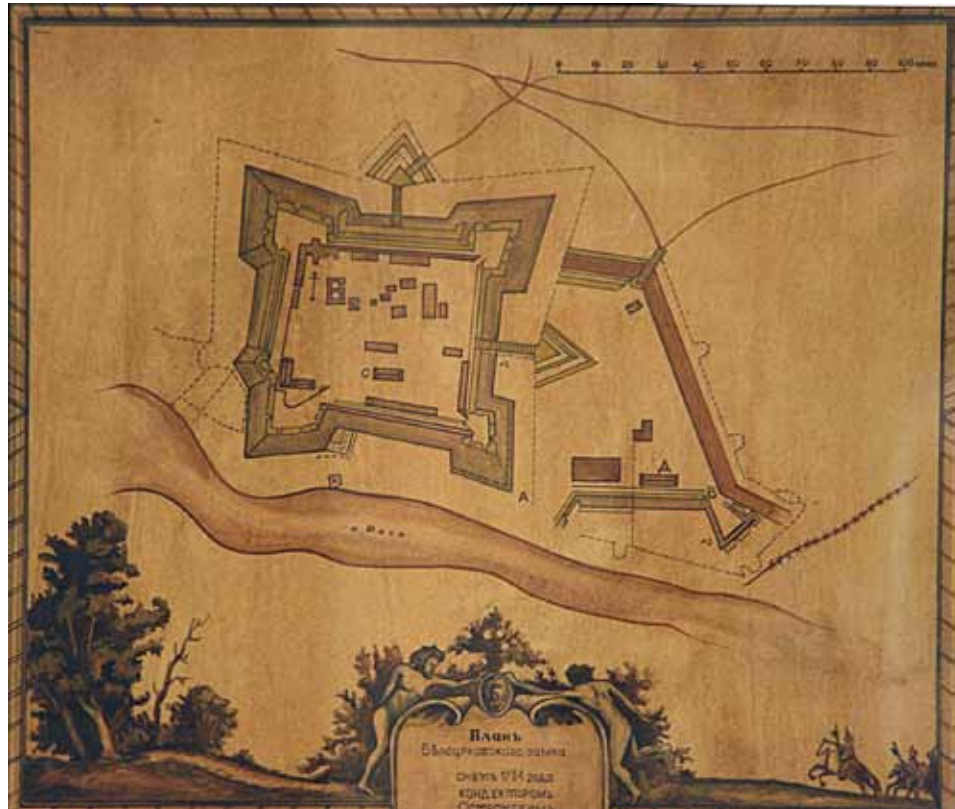
Карти та плани Білої Церкви різні за змістом, хронологією, обсягом інформації і технікою виконання. Їх детальне вивчення та порівняння дає виняткову можливість всебічного дослідження процесів територіальних, господарських та адміністративних змін міста як територіальної одиниці і покращує розуміння ролі міста в загальній історії Наддніпрянщини.

Історія Білої Церкви бере початок від заснування міста Церкви Святого Георгія на Росі (скорочена літописна назва – Юр'їв) великим київським князем Ярославом Мудрим 1032 року. Місто було засновано в ході оборонних заходів для укріплення кордонів держави, а згодом стало військовою, адміністративною і церковною столицею Поросся.

У середині ХІІІ ст., коли руські князівства опинилися під владою Золотої (Білої) Орди, пороські міста поступово втратили свій міський статус. Остання згадка про Юр'їв належить до 1390-х рр.

Період від початку монгольської навали впродовж декількох наступних століть в історії південної Київщини є “білою плямою”. Унаслідок нашестя монголо-татар у середині ХІІІ ст. руські землі перебували

* *Коломієць Валентина Анатоліївна* – заступник директора з наукової роботи Білоцерківського краєзнавчого музею.

План Білоцерківського замку 1734 р.
із фондів Російського державного воєнно-історичного архіву,
ф. 349, оп. 3, од. зб. 4162.

у васальній залежності від Золотої Орди, що вплинуло на економічний, політичний, культурний розвиток цієї території.

Після визволення з-під влади татар наприкінці XIV ст. південну Київщину в складі удільного Київського князівства було приєднано до Великого князівства Литовського. Відроджене місто під назвою Біла Церква зустрічається у багатьох письмових джерелах із середини XVI ст.

Серед документальних джерел, які характеризують розвиток краю, слід відзначити і картографічні. На жаль, карти раннього періоду Великого князівства Литовського надають лише загальну і далеко не повну інформацію про населені пункти на всьому Середньому Подніпров'ї (Правобережжі). Тут, як правило, позначені лише Київ, Черкаси, Канів. Навіть річка Рось не завжди помічена на цих картах.

Найповнішими картографічними джерелами стають з початку XVII – середини XVIII ст. Важливе значення для дослідження історії українських земель мало видання В. О. Кордта 1899 р. «Материалы по истории русской картографии»¹. Серед найдавніших середньовічних карт, на яких позначене місто Біла Церква, – «Карта России» Гесселя Гер-

рітса 1614 р. у виданні Піскатора 1651 р., “Карта Росії” Ісаака Масси 1633 р. та найбільш точна “Генеральна карта України” Г. Левассера де Боплана 1648 р.

Згідно із приміткою, що є на карті, її викарбував відомий гравер Г. Гондіус у 1648 р., проте вона була опублікована не раніше 1651 р., про що свідчать два написи про битви під Лоевом у 1649 р. і Берестечком у 1651-му². Карта виконана досить ретельно, а для пояснення її деталей автор застосував цілу систему умовних позначень із 18-ти знаків. Наслідуючи стародавніх картографів, Г. Боплан помістив на ній північ внизу карти, а південь – угорі³. На цій карті Біла Церква позначена зображенням церкви з прибудовами, що означає – згідно з системою знаків – давнє християнське місто.

На картах Г. Левассера де Боплана наступних років, а саме “Спеціальній карті України” 1651 р. та карті Київського воєводства 1721 р. (створеній на основі Спеціальної), по правий бік Дніпра детально вказано контури фортець, у т.ч. і Білу Церкву, яка позначається як укріплене місто. Крім того на цих картах нанесено притоки р. Рось, чого не було на Генеральній карті⁴.

Широкі можливості надають дослідникам сучасні видання ДНВП “Картографія” із серії “Пам’ятки картографії України”. Це два альбоми “Україна на стародавніх картах” (2006, 2009 рр.)⁵. Окрім вищезазначених карт Гесселя Геррітса, Ісаака Масси, Г. Боплана Біла Церква нанесена на карти “Великого князівства Литовського з багатьма краями” Томаша Маковського 1643 р., 1649 р., 1662 р., а також на карти “Польщі й залежних держав” П’єра Дюваля 1666 р., 1667 р., створених на основі карт Г. Боплана.

Отже, починаючи із середини XVII ст., місто Біла Церква як важливий населений пункт та оборонний об’єкт позначається на багатьох загальногеографічних картах.

Яким же побачив місто відомий картограф Г. Боплан під час подорожі у 1630–1647 рр. на запрошення польського короля Сигизмунда III “від кордонів Московії до границь Трансільванії”⁶?

Як стверджують документальні джерела, білоцерківський замок київський воєвода князь Семен-Фрідріх Пронський будує у 1552 р., що було викликано потребою створення південного форпосту оборони Києва від кримських і білгородських татар та необхідністю адміністративного контролю за колонізацією Середнього Поросся⁷. Але вже у 1570 р. новий воєвода В. Острозький у донесенні польському королю Сигизмунду Августу писав, що замок перебуває у занепаді й має бути відновлений. І вже у наступних описах-люстраціях XVII ст. замок згадується як добре укріплений.

Згідно з люстраціями 1616 р., 1622 р., замок стояв на високому городищі, південною частиною до річки Рось, протилежний бік був напівкруглим із шістьма однаковими виступами. У замку було чотири

брами та чотири кутові башти, хата підстарости, столова хата, анкир, дві комори, спіжарня, конюшня, потайний хід до річки. Посеред замку стояла невелика каплиця, недалеко від неї порохівня, цейхгауз для зброї, мейська комора, дев'ять будинків. Замок оточували земляний вал та дубовий частокіл. На захід розташовувалась укріплена приміська частина – “пригородок” (30 будинків), навколо замку – місто, укріплене ровом, валом та кількома баштами. У місто вели чотири брами, вкриті гонтом⁸.

Упродовж другої половини XVI – XVIII ст. місто Біла Церква стало потужним центром ремесел і торгівлі. Цьому сприяло розташування в місті замку (згодом фортеці) – одного з найбільших укріплень на південно-східних кордонах Великого князівства Литовського, а з часом і всієї Речі Посполитої⁹.

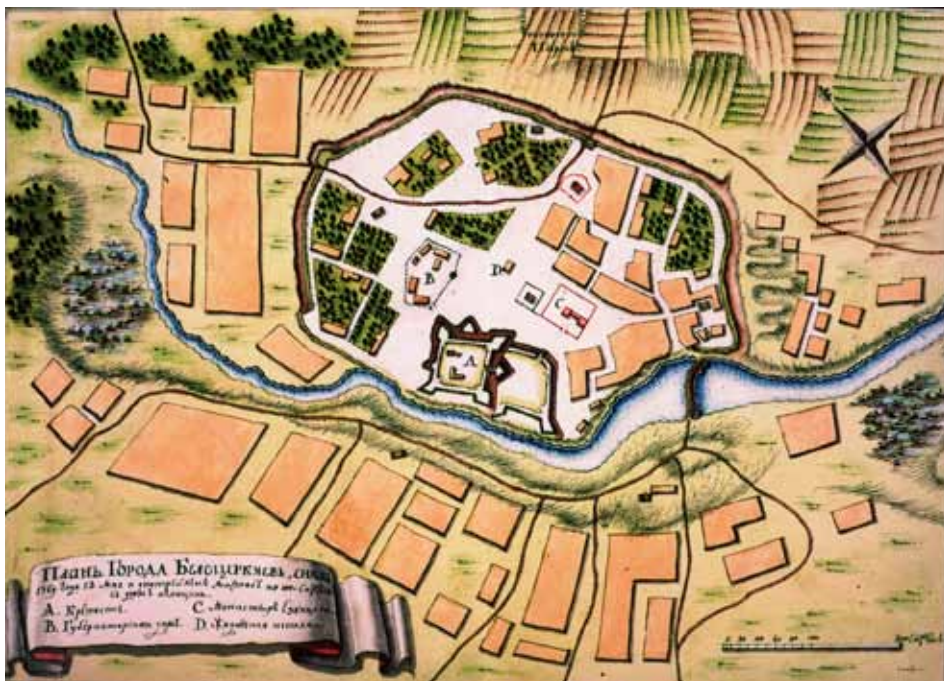
У кінці 1660 р., як тільки поляки оволоділи значною частиною Правобережної України, Стефан Чарнецький за правилами тогочасної фортифікації перебудував Білоцерківський замок на фортецю¹⁰.

Декілька документів – копії картографічних документів Російського державного воєнно-історичного архіву: “План Белоцерковского замка. Снят 1734 года кондуктором Островским”¹¹, “План города Белая Церков, снят 1769 года 13 мая. Масштаб в английском дюйме по 100 сажень. А-крепость, В-губернаторский дом, С-монастырь иезуитский, Д-жидовская школа”¹² – дають уявлення про фортифікаційну архітектуру, військове забезпечення та планування міста у XVIII ст.

Замок займав Замкову гору і її підніжжя. Перед замком було залишено великий майдан, необхідний для його оборони. Далі розташовувались, як свідчать документи XVII–XVIII ст., двори чи “халупи” шляхти, козаків, міщан, і все це було укріплене ще частоколом та ровом.

“План Белоцерковского замка. Снят 1734 года кондуктором Островским” виконаний у традиційному для того часу стилі. У нижній частині – план-карта ілюстрована: ліворуч – ліс, праворуч група вершників зі списами, по обидва боки від картушу – дві оголені чоловічі фігури, над картушем – медальйон із зображенням чоловічого портрета. Малюнок підкреслює оборонне значення Білоцерківського замку. У верхній частині карти – масштабна лінійка із позначенням у 100 сажнів. Укріплення замку, розташоване на березі р. Рось, має чотири кутові башти у вигляді бастионів та двоє воріт. Деякі об'єкти позначені літерами: “А до В вновь сделано, С – сделано вновь гауптвахта, Д – сделано вновь цейхгауз”. Приміська частина замку обнесена укріпленнями, які теж мають в'їзні ворота. На території замку розташовані будівлі та церква.

Важливим картографічним джерелом у дослідженні історичної розбудови Білої Церкви є “План города Белая Церковь, снят 1769 года 13 мая. Масштаб в английском дюйме по 100 сажень. А – крепость, В – губернаторский дом, С – монастырь иезуитский, Д – жидовская

План міста Білої Церкви 1769 р.
із фондів Російського державного воєнно-історичного архіву,
ф. 349, оп. 3, од. зб. 4164.

школа”. Сама фортеця, приміська частина та містечко на плані-карті обнесені захисними спорудами. Поза містом позначені: лісові угіддя, болотисті місцевості, землі під паром, а також землі приватних володінь. На річці Рось позначена дамба, яка прилягає до міста у південно-східній частині.

Історична цінність документа в тому, що на ньому можна побачити місце розташування церков, які відсутні не збереглися до наших днів. На плані позначено вісім церков: шість на території міста, а дві – на Заріччі. Існування багатьох церков у невеликому за територією місті підтверджує і дослідження Є. А. Чернецького, який пояснює це середньовічною традицією церковної організації ремісничих цехів¹³.

Важливою інформацією для дослідників є те, що на документі крім самої фортеці, літерами позначено місця розташування будинку губернатора, єзуїтського монастиря та єврейської школи. Ця інформація має важливе значення також для дослідження заселення території та змін у національному складі міста. Зокрема, план 1769 р. використав О. В. Стародуб, який на основі архівних матеріалів дослідив історію діяльності місіонерів ордену єзуїтів на теренах Білоцерківщини у XVIII ст.¹⁴

Наприкінці XVIII ст., коли територія Київщини увійшла до Російської імперії, військова і політична роль міста змінилися: укріплення фортеці було знесено, в адміністративному плані місто як приватне містечко графів Браницьких було підпорядковано Василькову¹⁵.

Біла Церква переходить у власність коронного гетьмана Польщі графа Францишка-Ксаверія Браницького з кінця XVIII ст. Відтоді місто почало набувати нових обрисів, розвиваючись як приватне містечко, яке вже у XIX ст. відповідно до свого статусу мало досить значні розміри і кількість населення. Браницькі перебудовують місто – зносяться фортечні укріплення, будується нове упорядковане єврейське містечко з торговою площею за межами старого міста. Водночас за північно-східною околицею виникає слобода, заселена єврейською біднотою. На місці старостівського замку нові власники будують свою зимову резиденцію, в якій згодом розмістилися економічні служби маєтку.

Яскраво відображає планування міста документ із колекції Білоцерківського краєзнавчого музею “План усадебной земли местечка Белой-Церкви, состоящего в Киевской губернии Васильковского уезда владения помещика графа Владислава Владиславовича Браницкого. Составлен 1858 г.”¹⁶.

План кольоровий, рукописний, виготовлений на папері, наклеєному на полотно розміром 145x222 см. На плані володіння В. В. Браницького в Білій Церкві поділено на чотири частини. Проаналізувавши зображення, можна зробити висновок, що містечко охопило територію Старого міста, яке сформувалося впродовж XVI–XVIII ст. навколо фортеці на Замковій горі, та Нового міста, збудованого навколо Торгових рядів у першій половині XIX ст.¹⁷. Прослідковується планування вулиць та будівель, котрі чітко підписані на плані. Містечко було поділено на площі, сквери, вулиці й провулки, які мали свої назви. Їх формували будівлі, що мали статус будинків; кожному був наданий спеціальний номер¹⁸.

Навколо містечка існувало три передмістя. Ліворуч на плані позначена частина Олександрійська та парк “Олександрія”, у нижній частині – Заріччя, а праворуч – частина Ротецька. Передмістя ділилися на двори.

План містечка Біла Церква з населенням 13 тис. чол.¹⁹, замовлений В. В. Браницьким у 1858 році, містить важливу інформацію про соціальний склад населення м. Білої Церкви та дає уявлення про тогочасне землеволодіння. Уся територія володінь графів Браницьких розбита на ділянки, що мають цифрове позначення. На вільних від зображення частинах плану (ліворуч внизу та праворуч угорі) міститься експлікація “Геометрический інвентар”, у якому під номерами написані прізвища та імена власників земельних ділянок (селян та вільновідпущених) та міра землі в десятинах і сажнях. У правому нижньому кутку в “Изъяснении красок” подається пояснення знаків, використаних на карті, якими позначені садиби панські, селянські, вільних жителів містечка, магазини, заводи, церкви, вулиці, кладовища, дороги, глиняні ями, кар’єри, болота тощо.

З плану видно, що у центральній частині було 735 наділів вільних домовласників (розміром від 8 до 50 кв. сажень), де мешкало єврейське

населення, службовці, міщани, 3 тисячі шляхти, 30–40 купців, близько 500 ремісників, 1180 бідних та калік²⁰. Усі міські жителі мешкали в будівлях Браницьких або на орендованій землі зводили власні будинки.

На околицях містечка проживало більше закріпачених українців: у Олександрійській частині – 420 дворів (з них вільних – 76), у Зарічанській частині – 397 дворів (з них вільних – 37), наділи були невеликих розмірів, бо переважно тут мешкали службовці фільварків та лісових дач Браницьких; у Ротецькій частині – 135 вільних домовласників²¹.

План володінь графів Браницьких 1858 р. є важливим джерелом для дослідження історії парку “Олександрія”. На документі детально відтворено планування літньої резиденції Браницьких – місце розташування будівель, ставків, галявин та алей.

Доповнює інформацію щодо розбудови м. Біла Церква “План м. Белой-Церкви. Составлен 20 августа 1865 года”²² (масштаб: в 1 англійському дюймі – 25 сажнів). Документ кольоровий, рукописний, виконаний на папері, наклеєному на полотно розміром 90,5x83,5 см. План не завершений, оскільки на ньому позначена лише центральна частина міста; місця кладовищ, церков, будівель, на околицях – лише розмітки олівцем. Стрілкою показано північний напрям. З правого боку на карті нерозбірливі написи польською мовою. Умовні знаки відсутні.

Серед науково-довідкових матеріалів Білоцерківського краєзнавчого музею є копія плану містечка Біла Церква з довідника 1913 р. “Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям”. Відомості про його походження відсутні. Частково значення документа як джерела було висвітлене науковцем Є. А. Чернецьким²³.

На плані показано лише центральну частину Білої Церкви та частково – Олександрійську. Відсутні резиденція графів Браницьких з парком “Олександрія” і прилеглою частиною містечка, а також передмістя (частини містечка) Заріччя (загально позначено за річкою) і Роток. Цінними є дані щодо назви та розташування деяких вулиць Білої Церкви (позначені назви 39-ти вулиць), нумерації деяких садиб (№№ 1–233), прізвища власників. План містить також інформацію про розташування певних установ та закладів, але не супроводжується поясненнями, що ускладнює читання документа. Дослідник припустив, що цей план Білої Церкви є частиною офіційного плану містечка, затвердженого раніше Урядовим Сенатом.

План є важливим картографічним джерелом для дослідження історії вулиць, міської забудови, яка з часом змінила свою конфігурацію, та розташування міської інфраструктури.

Аналіз плану містечка Білої Церкви, опублікованого в 1913 році, дає змогу уточнити низку назв та межі білоцерківських вулиць, локалізувати багато установ, закладів, підприємств.

Улітку 1919 р. Білій Церкві було повернуто статус міста, оскільки сюди перевели повітовий центр із Василькова. Із січня 1921 р. до 20 квітня 1921 р. у місті діяв повітовий революційний комітет, з 22 липня 1921 р. почав діяти Білоцерківський повітовий виконавчий комітет. У результаті адміністративної реформи у березні 1923 р. повіти були перетворені на округи, тому Білоцерківський повіт став Білоцерківським округом, а виконавчий комітет – окружним. Після реформи 1930 р. Біла Церква стала районним центром²⁴.

Наступна група картографічних джерел із документальної колекції Білоцерківського краєзнавчого музею характеризує розвиток міста у роки радянського будівництва.

У 1920 р. другий всеросійський перепис населення зафіксував значне зменшення кількості населення міста, що стало наслідком людських втрат у роки Першої світової та громадянської воєн, а також значної еміграції населення за кордон. Зокрема, по місту Біла Церква (без околиць) налічувалось 22916 жителів²⁵.

“План города Белой Церкви с предместьями составлен в 1922 г.”²⁶ не лише окреслює територіальні межі м. Білої Церкви у 20-х рр. ХХ ст., а й містить важливу інформацію про розташування державних і громадських установ, закладів освіти, культури тощо. Документ може бути використаний у дослідженні економічного, політичного, культурного та релігійного життя міста.

План виконаний олівцем, прямокутної форми, складається із 45 аркушів цупкого паперу (9х5 см), наклеєних на тканину розміром 171х160 см. (масштаб: у 1 дюймі 50 сажнів). На документі позначено вулиці, будівлі, дороги (вказані напрямки: на Фастів, Сквиру тощо), р. Рось із притоками, кладовища (діючі та закриті), церкви: Преображенський собор, православна церква (українська парафія), римо-католицький костел, синагога, державні установи. У нижній частині документа містяться пояснення: вказані назви установ, позначених на карті номером. Документ не завершений, деякі об'єкти нечіткі. Незважаючи на це, документ надзвичайно інформативний.

На плані позначено місця розташування важливих повітових органів влади, що здійснювали заходи радянського будівництва у місті та повіті – виконавчого та партійного комітетів, комітету повітового комунального господарства, комітету народної освіти, повітової міліції, виконкому волості, сільських виконавчих комітетів, народного суду, фінвідділу, земельної контори, органів соціального забезпечення, профспілкових організацій тощо.

Економічний та соціальний розвиток міста відображають позначені на документі державний завод сільськогосподарських машин (націоналізований 16 серпня 1921 р.), пивоварний завод, державні млини (вальцеві та жорнові), міська електростанція, телефонна станція, пожежне депо, лазня, скотобійні, базар, драмтеатри. Документ засвідчує

також, що у місті стояли військові гарнізони. Тут знаходився повітовий військкомат, військовий штаб, кавалерійські та артилерійські казарми, інтендантські склади.

Аналізуючи документ, можна дослідити вплив політики українізації на розвиток освітньої мережі міста у 1920-х рр. Як свідчить документ, у Білій Церкві працювали український сільськогосподарський технікум, українські жіноча та чоловіча гімназії, російська та польська гімназії, школи грамоти, єврейська школа.

Наступний картографічний документ “Схематический план города Бела Церковь” (копія) 1961 р.²⁷ надійшов до музею у 1961 р., має масштаб 1:10 000, мова плану – російська. План схематичний, виконаний на аркуші розміром 84х98 см, однобічний, прямокутний. Вулиці міста, р. Рось та транспортні шляхи позначені рожевим кольором. На плані позначено парк “Олександрія”, електропідстанцію, одне кладовище; синіми квадратами – єврейські молитовні будинки, жовтими – лікарні, синім кружечком – колодязі.

Цікавими для краєзнавців є “Планы уголков довоенной Белой Церкви по памяти”, створені у 1988 р. мешканцем міста, художником-аматором Н. Г. Тонконогим.

Документальна та художня спадщина уродженця Білої Церкви, художника-аматора Нухима Гершковича Тонкононого (1924–1996) надійшла до Білоцерківського краєзнавчого музею в січні 1995 р. На схилі віку краєзнавець заповів свою колекцію рідному місту, про яке в кінці 1980-х років написав спогади та окремі автобіографічні нариси, що увійшли до чотирьох альбомів – “Рідне місто моє”, “Вулиці нашого міста”, “Пост № 1”, “Пост № 2”, які зберігаються у Білоцерківському краєзнавчому музеї²⁸.

У кресленнях чорною тушшю на 31-му аркуші (30х42 см) автор по пам’яті відтворив площі, вулиці, парки, які розповідають про те, як змінилося місто упродовж ХХ ст. На кресленнях відтворено окремі райони із зазначенням назв вулиць, детально позначене місцезнаходження будівель (геометрична проекція згори). На кожному плані містяться пояснення автора про об’єкти, позначені цифрами.

Суттєво доповнюють краєзнавчу цінність креслень понад шістсот малюнків художника-аматора, які дають уявлення про довоєнну Білу Церкву. Одночасно в них відображено хроніку забудови нових житлових районів міста, новобудов масиву Леваневського²⁹.

За останні роки картографічна збірка музею поповнилася зразком сучасної картографії – картою-путівником “Біла Церква. Бізнес. Історія. Туризм”, надрукованою видавництвом “Наш світ”³⁰ до 70-річчя Київської області у 2002 р. Карта двобічна, кольорова, на полях плану-схеми Білої Церкви розміщено рекламні візитки підприємств та фірм міста, перелік вулиць, пам’яток та умовні позначення карти, на зворот-

ному боці – кольорові фото з краєвидами міста, краєзнавчого музею та дендропарку “Олександрія”.

Отже, карти населених пунктів України, які зберігаються у музеях, є важливим джерелом інформації для краєзнавчих досліджень. Картографічні джерела із колекції Білоцерківського краєзнавчого музею фіксують географічні особливості території, розкривають аспекти розвитку міста у різні епохи. Вони містять важливу інформацію історико-географічного, топографічного і соціально-економічного характеру.

У джерелознавчому аспекті ці специфічні носії писемної інформації відрізняються за змістом. Так, плани Білоцерківської фортеці XVIII ст. дають уявлення про тогочасну фортифікаційну архітектуру, військове забезпечення та планування міста. Плани міста XIX ст., окрім інформації про його територіальні межі, підтверджують права власників на земельні володіння. Спеціальні геометричні плани поряд із зображальною частиною мають текстову інформацію не лише про власників та розміри їхніх земельних ділянок, а й про кількість кріпаків, що засвідчує соціальне розшарування населення. Картографічні джерела XX ст. містять дані про зміни у забудові та плануванні міста, розташування міської інфраструктури, культурних та релігійних об’єктів.

Порівняльний аналіз картографічних зображень різних історичних періодів дає змогу визначити локалізацію історичних об’єктів, уточнити розташування установ, закладів та підприємств, а також простежити зміни у плануванні міста. Однак, враховуючи можливі неточності, допущені авторами при складанні карт і планів, дослідникам необхідно порівнювати отримані результати з іншими документальними джерелами для уникнення помилкових висновків.

¹ Материалы по истории русской картографии / Под ред. В. А. Кордта. – К., 1899. – Вып. 1: Карты всей России и южных ее областей до половины XVII века – 15 с., 32 табл.

² Олейников А. А. Картографическое наследие Гийома Левассера-де-Боплана об Украине. – К.: Радуга, 2006. – С. 8–9.

³ Там само. – С. 8.

⁴ Там само. – С. 47.

⁵ “Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст.” (2006 р.) та “Україна на стародавніх картах. Середина XVII ст. – друга половина XVIII ст.” (2009 р.).

⁶ Боплан Г. Л. де. Описание Украины, нескольких провинций Королевства Польского, которые тянутся от границ Московии до границ Трансильвании, вместе с их обычаями, образом жизни и ведения войн. – К., 1990. – 256 с.: іл.

⁷ Чернецький Є. Білоцерківський замок: фортифікація, система оборони та події до року 1648. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2003.

⁸ Башинська Л. С. Люстрації білоцерківського староства XVI–XVII ст. // Юр’ївський літопис. – № 1. – 1996. – С. 73–78.

⁹ Чернецький Є. Перші привілеї Білої Церкви // Юр’ївський літопис. – № 2. – 2003. – С. 5–9.

¹⁰ Стародуб О. В. Короткий нарис історії м. Біла Церква // Наукові записки Білоцерківського краєзнавчого музею. – Вип. 1. – Біла Церква, 1995. – С. 18–25.

¹¹ Білоцерківський краєзнавчий музей (далі – БКМ) НА-3560; Российский государственный военно-исторический архив, ф. 349, оп. 3, ед. хр. 4162.

¹² БКМ НА-3558; Российский государственный военно-исторический архив, ф. 349, оп. 3, ед. хр. 4164.

¹³ Чернецький Є. Церкви Білої Церкви. – Біла Церква: ТОСК, 2000. – 12 с.

¹⁴ Стародуб О. В. Орден єзуїтів на Білоцерківщині: діяння, освіта, господарство. – Біла Церква, 2003. – 98 с.

¹⁵ Стародуб О. В. Короткий нарис історії м. Біла Церква // Наукові записки Білоцерківського краєзнавчого музею. – Вип. 1. – Біла Церква, 1995. – С. 18–25.

¹⁶ БКМ 430–583.

¹⁷ Чернецький Є. А. Білоцерківська нерухомість та її власники в кінці XIX ст. // Юр'ївський літопис. – № 6. – 2007. – С. 5–25.

¹⁸ Там само. – С. 6.

¹⁹ Памятная книжка Киевской губернии за 1856 год.

²⁰ Павловский А. Г. История города Белая Церковь. – Белая Церковь, 1952 // Науковий архів БКМ.

²¹ Там само.

²² БКМ НДМ-1304.

²³ Чернецький Є. А. План містечка Біла Церква з довідника 1913 року “Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям // Вивчення та збереження картографічної спадщини у музеях України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Білоцерківський краєзнавчий музей, 17 грудня 2009 р.). – Біла Церква, 2010. – С. 50–53.

²⁴ Государственный архив Киевской области (путеводитель). – К.: Политиздат Украины, 1965. – С. 390–393.

²⁵ Коломієць В. А. До питання про етнічний склад населення м. Біла Церква // Світ культури національних меншин в контексті відродження Української держави: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 27 травня 1999 р. – Біла Церква: Мустанг, 1999. – С. 95.

²⁶ БКМ 6872–5004.

²⁷ БКМ 6467-4833.

²⁸ Спогади, опубліковані Білоцерківським краєзнавчим музеєм у науковому виданні Юр'ївський літопис № 3 (2004 р.); № 5 (2006 р.); № 6 (2007 р.); № 7 (2008 р.).

²⁹ Діденко Л. М. Знайомі незнайомці Наума Тонкононого // Юр'ївський літопис. – № 3. – 2004. – С. 72–73; Козаченко В. А. Художня спадщина Наума Тонкононого (за матеріалами колекції Білоцерківського краєзнавчого музею) // Юр'ївський літопис. – № 5. – 2006. – С. 136–139.

³⁰ БКМ КВ-30112/ ПД-8903.

Предлагается обзор картографических материалов из истории г. Белой Церкви, которые хранятся в фондах Белоцерковского краеведческого музея, анализируются карты, планы, схемы как источник для изучения истории региона.

Ключевые слова: картографические материалы; музей; Белая Церковь.

The article gives the review of basic cartographic materials on the history of Bila Tserkva, stored in the fonds of Bila Tserkva History and Local Lore Museum, analyzes maps, plans, schemes as a source for the history of the region.

Keywords: Cartography; Museum; Bila Tserkva.